

Het Abdijcomplex te Middelburg architectonisch bedrog?

Rosa Zaccagnini-Visser

Inleiding

Het Abdijcomplex in Middelburg werd rond de eeuwwisseling door de inzet van Victor de Stuers onder de leiding van architect Jan Adriaan Frederiks (1849-1931) voor het eerst gerestaureerd. Op 17 mei 1940 werd de Abdij door Duitse bombardementen verwoest. Kort daarop werd de Abdij opnieuw gerestaureerd, ditmaal door de rijksarchitect Henri (Hans) de Lussanet de la Sablonière (1907-2002). De Abdij dankt haar huidige aanblik aan deze tweede restauratie. Zowel de bombardementen als de tweede restauratie hebben ervoor gezorgd dat de eerste restauratie min of meer in vergetelheid is geraakt.

In onze dagen vertellen de keurig onderhouden gebouwen - evenals de jonge bomen die het plein decoreren - weinig meer over de geschiedenis van het Abdijcomplex. In feite is het relatief moderne gebouw van de Provinciale Griffie het enige bouwwerk van de Abdij dat zich nog in originele staat bevindt.

Korte geschiedenis van het Abdijcomplex

De Abdij van Middelburg was oorspronkelijk een aan Maria gewijd klooster dat in het begin van de twaalfde eeuw werd gesticht. In de loop der eeuwen breidde het klooster zich uit tot een machtige Abdij. In de dertiende eeuw ontstond de Nederhof (het huidige Abdijplein) die door gebouwen en muren was omringd. De Abdij groeide langzaam uit tot een groot complex met kapittelzaal, kloostergang, refter, abtswoning en andere gebouwen om het plein heen. Na de grote brand van 1492 werden delen van het complex vernieuwd.

In de tweede helft van de zestiende eeuw werd de machtige abt, Nicolaas de Castro, door de paus tot eerste bisschop van Middelburg benoemd. Het bestaan van het bisdom was van korte duur, omdat Middelburg in 1573 door de troepen van de Prins van Oranje werd ingenomen waarna de openlijke uitvoering van de Rooms Katholieke eredienst verboden werd. De Abdij verloor vervolgens zijn religieuze functie en werd in bezit genomen door het Hof van Zeeland. Na het besluit van 1598 om de Statenvergadering voortaan in Middelburg te houden, werden de vertrekken in het complex tus-

sen de steden en hun afgezanten verdeeld. Door dit besluit werd de Abdij gefragmenteerd en sindsdien verkregen de verschillende delen van het complex afwisselende functies.¹

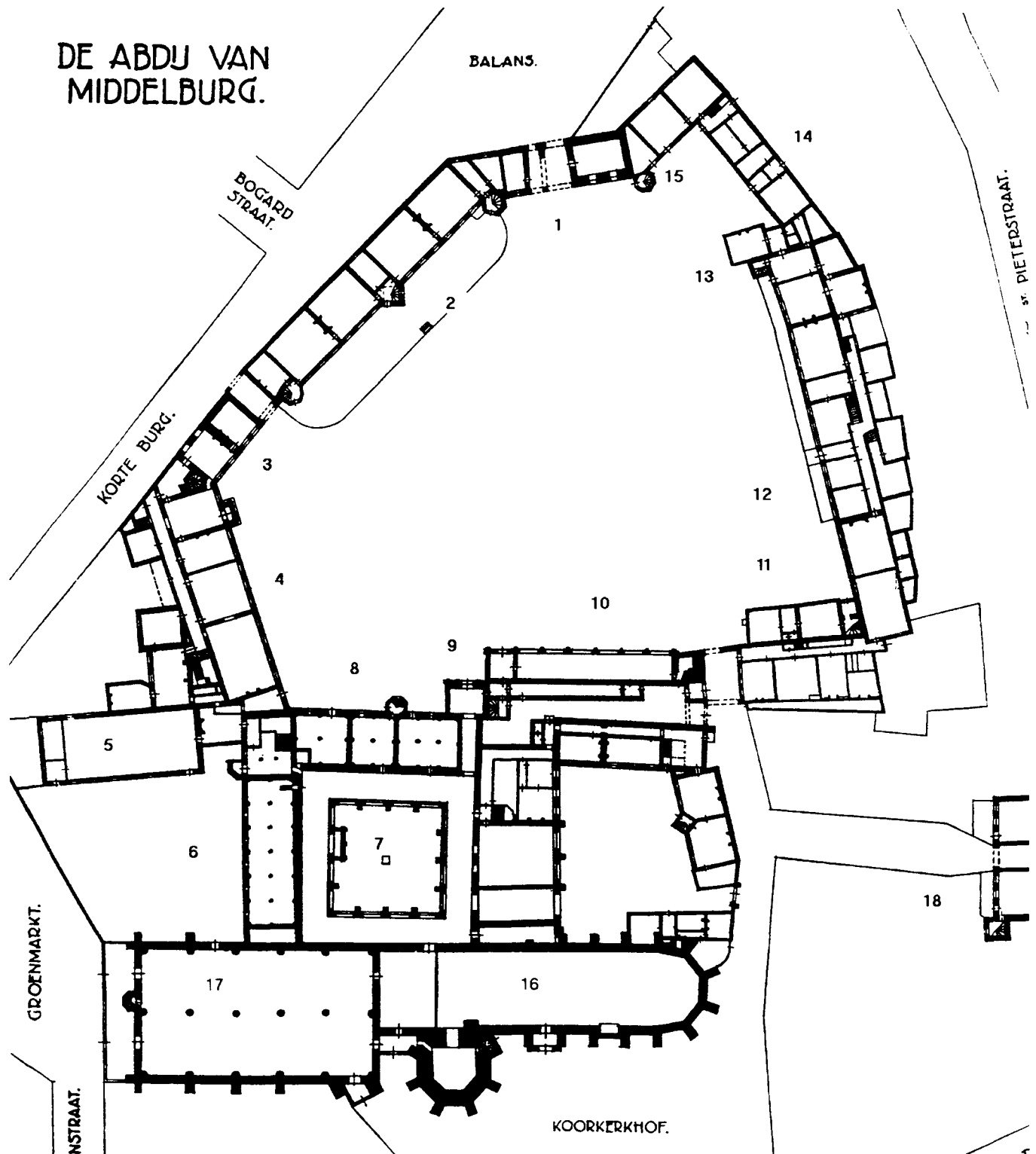
Deze beslissing bevorderde het bouwkundige verval van het complex², omdat het niet duidelijk was of de gebruikers of de Staten verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de vertrekken. Onderhoud gebeurde bij tijd en wijle en altijd op bescheiden schaal, omdat een resolutie van de Staten van 1581 het uitvoeren van reparaties die het, toch zeer lage, bedrag van '200 Vlaemse munt' te boven gingen, verbood. Tot in de zeventiende eeuw werd dat besluit steeds weer in de herinnering geroepen.³ Alleen werden enkele grotere onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd voorafgaand aan hoog bezoek, zoals van Amalia van Solms in 1635 en van Willem III in 1672.

Bovendien tastten enkele ingrijpende en verwoestende verbouwingen de identiteit aan van het complex. Deze hadden betrekking op de kloostergang, de kapittelzaal en de naastliggende ruimten. Deze werden in 1579 verbouwd ten behoeve van de Provinciale Munt en in 1581 werd de Groote Reefter bestemd tot kanongietterij.

De oudste afbeelding van de Abdij is een gravure van Adriaan van de Venne uit ca.1614.⁴ Deze toont de zuidelijke gevelwand van de Abdij, met het Thoolse Huis dat in 1599 was gebouwd, de prominente Abtswoning, de Witte Toren en het met bomen beplante plein, waar kinderen spelen. Van de waarschijnlijk twaalf ranke torens die het plein karakteriseerden, zijn slechts enkele te zien.

In de achttiende eeuw verslechterde de bouwkundige situatie van het complex verder. Men was begonnen met het willekeurig plaatsen van gebouwtjes op het plein, vóór de bestaande gebouwen. Tegelijkertijd werden in de gebouwen privé woningen aangelegd voor conciërges en andere functionarissen. In twee afbeeldingen, van de zuidelijke gevelwand en van de oostelijke- en noordelijke wand, naar tekeningen van J. Ahrends, uit respectievelijk 1777 en 1778, zien we dat ingrijpende veranderingen aan de gevels waren aangebracht, als consequentie van de nieuwe interne verdelingen, en dat de oude kruiskozijnen door moderne schuiframen waren vervangen.⁵

Tijdens de Bataafse Republiek verviel de Abdij nog verder

Afb. 1. Plattegrond Abdijcomplex. (W.S. Unger, *De monumenten van Middelburg*, Maastricht, 1941).

Vóór 1574	- na 1574	Vóór Frederiks restauratie	- Vóór De Lussanets restauratie
1. Balanspoort (of Nederpoort) Balansgebouw: graanschuur	- Dienstwoning - (1600-1795) Rekenkamer van Zeeland	Balanspoort (of Nederpoort) Balansgebouw: archief	- Rijksarchief van Zeeland
2. Gastenverblijf	- Ambts- en dienstwoningen - (1596-1795) Rekenkamer van Zeeland	Provinciale bibliotheek en Archief van Zeeland	- Rijksarchief van Zeeland
3. Firmeriekelder	- Woning van de Gecommitteerde raad - (Later) verschillende bestemmingen.	Dienstvertrekken	- Commissariswoning
4. Logement van de graven van Zeeland	- Woning van de Gouverneur - Prinsenlogement - (1599-1795) zetel van de Raad van Vlaanderen - (1664-1805) Huis van Walcheren	Ambtswoning van de prefect en van de Commissaris van de Koning.	- Ambtswoning
5. 'Den grooten reefer'	- Giethuis - (na 1700) pakhuis - (1747) hoofdwatch en stal - (1754-1786) giethuis, militair hospitaal.	Gymnastiek lokaal (sinds 1864)	- Ontvangstruimte voor de Provincie
6. Kanunnikenwoning, refter.	- Admiraliteit van Zeeland	Departement gerechtshof (1810) concertzaal en leslokalen (beneden) (1839), vergaderzaal van de Gedeputeerde Staten (beneden) (1900).	- Statenzaal
7. Kapittelzaal en kloostergang	- Munt - Stal (1736)	Stal van de equipage van de Commissaris van de Koning	- Gerestaureerde kapittelzaal en kloostergang.
8. Woning van de proost	- Gecommitteerde Raden en Statenzaal.	Gecommitteerde Raden en Statenzaal	- idem
9. Witte Toren en abtskapel	- Witte Toren	- Witte Toren	- Witte Toren
10. Abtswoning	- Huis van Vlissingen	Gouvernementsgebouw	- Provinciale Griffie
11. /	- Thoolse Huis (1599)	Venduhuis van de notarissen	- Venduhuis van de notarissen (na 1938) bureau Rijksgebouwendienst
12. Bakkerij en woningbakmeester	- Woning van de Admiraal van Zeeland.	Postkantoor, Hotel Abdij (sinds 1836)	- Hotel Abdij
13. Woning van de proost	- Woning van de Admiraal van Zeeland	Polder van Walcheren	- Polder van Walcheren en Rijksarchief
14. Brouwerij en stallen	- Dienstwoning en stallen	Conciërgewoning en Rijksarchief	- Bureau Provinciale Waterstaat. Conciërgewoning en Rijksarchief.
15. Woning van de vicaris	- Dienstwoning en bureau Provinciale Waterstaat	Brandspuit, gymnastieklokaal, dienstwoning en bureau Provinciale Waterstaat.	- Brandspuit.
16. Koorkerk met Abdijtoren		Koorkerk met Abdijtoren	
17. Nieuwe Kerk		Nieuwe Kerk	
18. Gistpoort (of Blaauwpoort)		Gistpoort (of Blaauwpoort)	

omdat verschillende gebouwen door de functionarissen van de provincie Zeeland werden verlaten en de Munt in 1798 werd opgeheven. De slechte bouwkundige staat van de Abdij is ook af te leiden uit het in 1812 opgevatte plan van de Franse regering om bijna het gehele complex af te breken en het te herbouwen als paleis voor de prefect, als bestuurlijk centrum voor de Prefectuur en als Kazerne van de Gendarmerie. De aangewezen waterstaatsingenieur, Jean-Baptiste Anselin, bestempelde de gebouwen van de Abdij als 'romantische ruïnes'.⁶

Met de val van Napoleon werd dit plan afgeblazen en kwamen de gebouwen in beheer van de provincie Zeeland.⁷ De Provinciale Bibliotheek en het Rijksarchief werden respectievelijk in het vroegere Gastenverblijf en in de ruimte boven de Balanspoort gevestigd. In het noordoostelijke gedeelte werden enkele vertrekken ingericht voor het Polderbestuur van Walcheren, het bureau van de Provinciale Waterstaat en andere kantoren. De 'Grootte Reefter' werd als vergaderzaal van de Gedeputeerde Staten gebruikt. Andere gedeelten van het complex werden aan particulieren verpacht of verkocht.

Het 'Heerenlogement' werd in 1836 als hotel ingericht. Het Thoolse Huis werd als Venduhuis gebruikt en een deel van de Admiraliteit van Zeeland werd in een concertzaal veranderd. De gevels van de gebouwen werden gepleisterd en vensters werden vergroot. Om meer ruimte te scheppen, werden houten schotten geplaatst en hoofdmuren argeloos weggebroken waardoor vaak de bouwkundige stabiliteit in gevaar werd gebracht. Er kwamen ook hangkamers tussen de verdiepingen in het Gastenverblijf en in de gebouwen van de toenmalige Munt. De koetsier van de Commissaris van de Koning bleek zelfs de kapittelzaal als stal te gebruiken. Ook werden "...de drie gaanderijen van den rijken kloostergang, ...koelbloedig [gesloopt], om aan den koetsier van 's Konings Commissaris karos [de doorgang] gemakkelijker te maken".⁸

Uit deze korte beschrijving blijkt dat - met uitzondering van de stallen van de proost achter het huidige restaurant - geen enkel gebouw zijn functie door de eeuwen heen behield. Het enige ongeschonden gedeelte van de hele Abdij was een

Kinder spel ghedijndet tot Sinne-beelden ende Leere der Seden. EX NVGIS SERIA.

Afb.2. De Nederhof gezien naar het zuiden omstreeks 1600. (Gravure uit de Emblemata van J. Cats (1619), naar een tekening van Adriaan van de Venne, ca.1614 (Zeelandia Illustrata, II, nr. 494)

21. Abdijgebouwen. Oostelijke en Noordoostelijke wand van het Abdijplein, naar een (verloren) tekening van J. Arends, 1778.

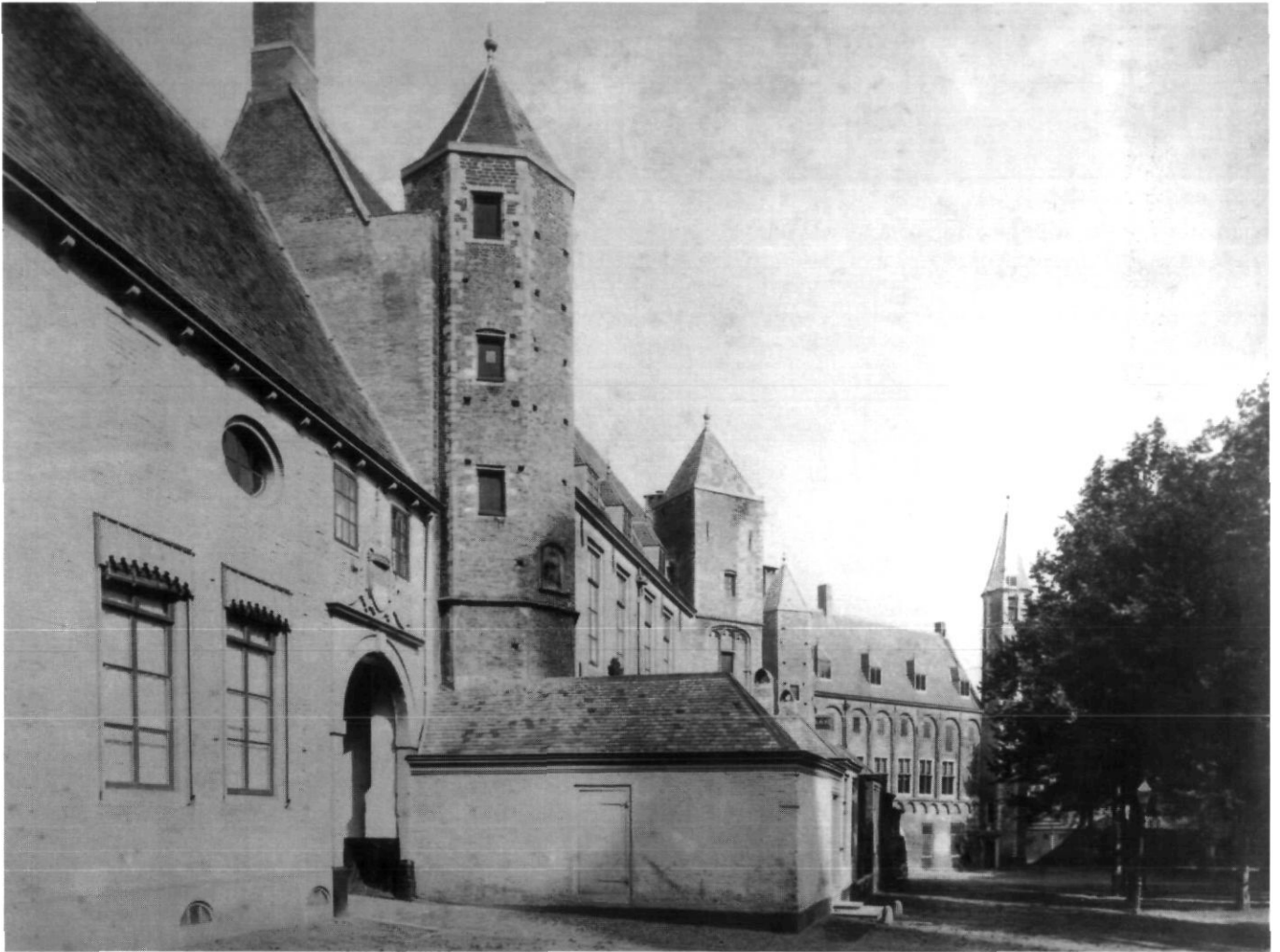
Afb.3. Abdijgebouwen. Oostelijke en Noordelijke wand van het Abdijplein, naar een (verloren) tekening van J. Ahrends, 1778. (H. de Lussanet de la Sablonière, *Restauratie Abdijgebouwen Middelburg*, Amsterdam, 1951, afb. 21, 18)

ruimte onder de Admiraliteit van Zeeland (later Concertzaal), de zogenaamde crypte. Eigenlijk was dat niet uit eerbied, maar omdat, zoals J.A. Frederiks in 1904 schreef, “de waterdichtheid te wensche overliet, [de ruimte was] bijna tot aan de kruin der gewelven met grond gevuld, terwijl een gedeelte er van was veranderd in een reusachtige beerput”.⁹

Door de inzet van Victor de Stuers werd het Abdijcomplex voor de eerste keer gerestaureerd. Als secretaris van het nieuwe College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, schreef hij in 1874 een verslag aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken over de slechte bouwkundige staat van de monumenten in Zeeland.¹⁰ De Stuers maakte later dat verslag zelfs openbaar via de brochure *Het*

Zeeuwsch genootschap en Zeelands monumenten.¹¹ Hij beweerde dat het mogelijk zou zijn, zonder extra uitgaven, gedeelten van de Abdij te Middelburg te herstellen overeenkomstig de stijl en het karakter van het gebouw.

In 1885 werd de Middelburgse architect J.A. Frederiks als opzichter en architect van de werkzaamheden aangewezen, onder leiding van rijksbouwmeester J. van Lokhorst (1844-1906), hoofd van het Bureau Rijksbouwmeesters voor de onderwijs gebouwen.¹² Dit bureau was in 1878 opgericht als onderdeel van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen van Binnenlandse Zaken waarvan De Stuers chef was geworden. Frederiks had tot 1875 bij het bureau van de Waterstaat te Middelburg gewerkt.¹³ Daarna hield hij zich, als particulier bouwkundige, bezig met het restaureren van

Afb.4. Abdy, het binnenplein, vóór de restauratie van 1886. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen archief, verzameling Mulder, inv.nr. 62957)

woonhuizen.¹⁴ In 1884 werd Frederiks lid van het prestigieuze Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.¹⁵ De benoeming in 1885 van Frederiks als architect voor de restauratie van het Abdy was gebaseerd op zijn bekendheid als deskundige inzake de Zeeuwse kunst en cultuur.

De restauratie van het complex had mede tot doel geschikte ruimtes te scheppen voor het provinciale bestuur en het rijksarchief. De werkzaamheden begonnen aan de noordelijke vleugel van de Abdy en als eerste werd het gebouw rechts van de Balanspoort gerestaureerd, waar, in die tijd, de brandspuit werd bewaard. In 1894 werd het bouwdeel, waar vroeger de Munt was gevestigd, teruggebracht in de vorm van een kloostergang. Deze werkzaamheden werden door Frederiks nauwkeurig in tekening vastgelegd¹⁶ en uitvoerig beschreven in de *Middelburgsche Courant* en later ook in *De Ingenieur*.¹⁷

P.J.H. Cuypers (1827-1921) bezocht de Abdy waarschijnlijk drie keer, tussen 1890 en 1893, in zijn functie van ambtelijk rijksbouwkundige bij de afdeling Kunsten en Wetenschap-

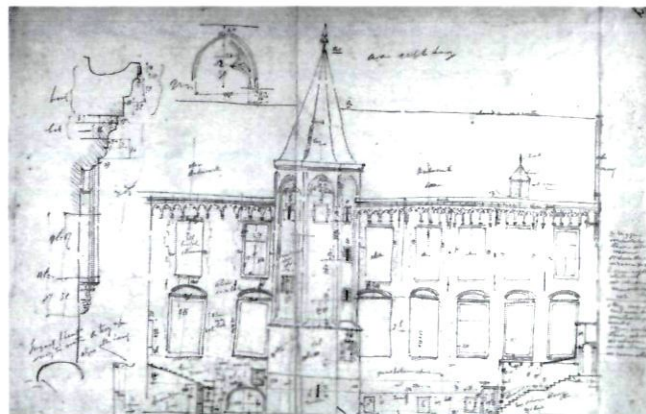
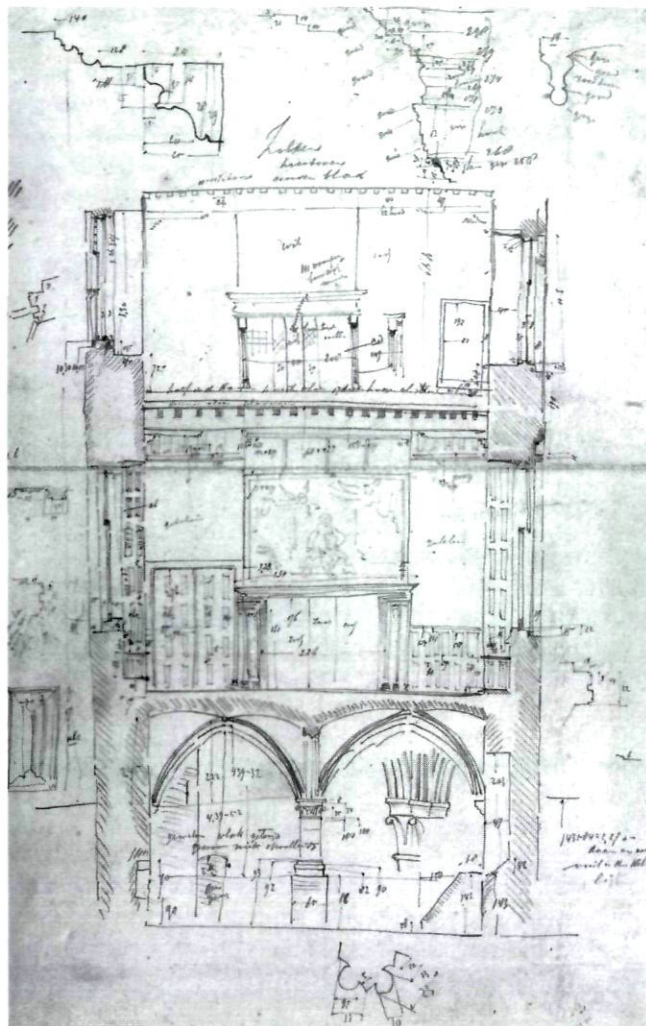
pen. Op basis van zijn briefwisseling met het Ministerie van Binnenlandse Zaken, moeten we aannemen dat zijn bemoeienissen met de restauratie beperkt bleven tot het geven van advies in moeilijke situaties.¹⁸ Tijdens zijn eerste twee bezoeken bekommerde hij zich over een “zwaar beschadigde middeleeuwssche kolom, waarop het gewelf van de Balanspoort rust”.¹⁹ Na zijn derde bezoek beschreef hij de situatie van een lokaal “onder het voormalig concertgebouw met kruisgewelven van de dertiende eeuw dat door verschillende wijzigingen in de toestand van de gebouwen in de vijftiende eeuw werd verminkt. De gang der XV eeuw is daarboven een hindernis om de lokalen boven de XIII eeuwssche keldergebouwen van eene vloer van gelijke hoogte te voorzien”.²⁰ Cuypers raadde aan de vijftiende-eeuwse gang te slopen om de dertiende eeuwse gewelven te kunnen herstellen. In dezelfde brief werd door Cuypers aangeraden om “de 3 torens welke in dit gedeelte van het gebouw [voormalige Gastenverblijf], zich bevinden, thans geheel af te werken”.²¹

In zijn correspondentie schreef Cuypers lovend over Frederiks en zijn kundige werkwijze: "...de verschillende herstellingwerken zijn goed uitgevoerd en met zorg behandeld".²² In juni 1906 vroeg het Ministerie Cuypers een bezoek aan de Abdij te brengen in verband met "stagnatie in de arbeid".²³ Wat hiermee werd bedoeld is niet duidelijk, omdat er over de periode tussen 1902 en 1907 weinig gegevens bewaard zijn gebleven. Wel is bekend dat Frederiks in 1906 zich heeft ingespannen voor het behoud van de Koorkerk, die de notabelen en de kerkvoogden wilden verkopen en laten afbreken. De moeite die Frederiks zich had getroost, werd beloond en hij kreeg zelfs de opdracht voor de restauratie van dit kerkgebouw.

Desondanks vertrok Frederiks in 1907 naar Den Haag om directeur te worden van het Kunsthistorisch Museum.²⁴ De redenen van zijn plotselinge vertrek zijn tot nu toe niet duidelijk. Hij was in 1903 gekozen als lid van de Commissie tot Inventarisatie van de Monumenten en het zou kunnen dat deze taak erg veel tijd in beslag nam.²⁵ Bovendien organiseerde hij als conservator van het museum van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in die jaren twee grote Zeeuwse tentoonstellingen, van oud koperwerk (1904) en over oud goud- en zilverwerk (1906). Frederiks stond bekend om zijn grote verzameling volkskunst en kunstnijverheid die hem de bijnaam Jan Antiek opleverde.²⁶ In december 1906 schreef Frederiks een brief aan Cuypers over de kans om authentiek materiaal te krijgen uit de sloop van het geruïneerde middeleeuwse kasteel Heeswijk in Brabant. Frederiks schreef: "in de toren en in enkele andere delen van het kasteel bevinden zich nog een aantal smeedwerken die met goed gevolg nog zouden te bezigen zijn bij het herstel van de Abdijgebouwen en andere werken".²⁷ Hij voegde een lijst aan zijn brief toe, met vermelding van een aantal objecten die hij zeer waarschijnlijk niet voor de restauratie van de Abdij kon gebruiken.

Rond 1935 werd door het Rijk besloten de restauratie van de Abdij te Middelburg te hervatten ten behoeve van het Provinciale bestuur en andere rijksinstellingen. Er werd gewerkt aan een plan voor de restauratie van de ambtswoning van de Commissaris de Koning, aan de westkant van het Gastenverblijf en men dacht aan het onteigenen en restaureren van het Hotel De Abdij. Tegelijkertijd werden "voorbereidingen getroffen om historisch minder belangrijk geachte delen van de abdij door passende nieuwbouw te vervangen"²⁸, om het gebrek aan kantoorruimte voor de steeds groeiende rijksinstellingen te verhelpen. Voor dit doel kocht en restaureerde het Rijk in 1936 het Thoolse Huis (het toenmalige Venduhuis van de Notarissen). Het Duitse bombardement van 17 mei 1940 maakte een einde aan de uitvoering van de andere restauratieplannen.²⁹

Direct na het bombardement, op 1 juli 1940, werd rijksarchitect H. de Lussanet de la Sablonière benoemd als hoofdarchitect van de abdijrestauraties. De restauratie van de toren, de Lange Jan, werd door de gemeente Middelburg aan architect J. de Meijer toevertrouwd.³⁰ De twee kerken werden door ir.

Afb. 5. Opmetingen van A. Mulder van een deel van de noordoostelijke vleugel. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen archief, Abdij II)

H. van der Kloot Meyburg en ir. A. Rothuizen gerestaureerd.³¹

De Lussanet had aan de toenmalige Technische Hogeschool van Delft bouwkunde gestudeerd. Eén van zijn docenten was Granpré Molière (1883-1972) van wie De Lussanet een grote bewonderaar werd.³² Op 1 juli 1934 trad hij als architect in dienst bij de Rijkgebouwendienst (bureau Rijksmonumenten) onder leiding van baron J.C.E. van Lynden (1887-1946) van het Ministerie van Financiën. Met de rijksbouwmeester G.C. Bremer (1880-1949) was. De Lussanet had al in Maastricht restauratiewerk verricht en hij had ook eerder bij de Abdij gewerkt waar hij het bovengenoemde Thoolse Huis had hersteld (1938).³³

De schade van de brand die door het Duitse bombardement was veroorzaakt, was enorm: van het hele complex bleven alléén het Gastenverblijf, het Thoolse Huis en de Gistpoort vrijwel intact.³⁴ Van de overige delen stonden slechts enkele draagmuren nog overeind.

De toekomst van de Abdij werd veilig gesteld door een onverwachts gebaar van Van Lynden die De Lussanet "acuut, in een spontaan initiatief en buiten Bremer om, met een voor die tijd grote zak geld...naar Middelburg stuurde om de eerste consolideringwerkzaamheden te verrichten".³⁵

De herbouw van het Abdijcomplex te Middelburg stond onder leiding van de Rijkgebouwendienst en onder toezicht van de Monumentenzorg, met als prominent lid J. Kalf. De *Kultuurraad*, die door de Duitse bezetters in die tijd was opgericht, trachtte meermalig het Nederlandse beleid te beïnvloeden. De herbouw van Middelburg werd voor de Duitsers een "prestige-project, ook omdat de stad in nationaal-socialis-

tische kring op bijna mystieke wijze werd gezien als voorpost van het continentale Germanendom, aan de grens met het vijandige Engeland".³⁶ In 1941 rapporteerden de architectuurhistorici G.C. Labouchère en Th. Haakma Wagenaar op verzoek van de Duitse *Reichskommissar* Seyss-Inquart, dat het Abdijcomplex de functie zou moeten hebben van centrum voor de Germaanse cultuur, met een volkshogeschool en een volkenskundig en pedagogisch museum.³⁷ De Lussanet beweerde in een interview uit 1995 dat de discussie over de functie van het Abdijcomplex doorging, maar voor een belangrijk deel op hoog ambtelijk niveau en dat hij nooit direct van doen had met de *Kultuurraad*.³⁸ De Rijkgebouwendienst hield zich trouw aan het vooroorlogse plan van de Nederlandse Staat uit 1935.

In het begin had De Lussanet het optimistische idee dat hij er in zou slagen om het hele complex te reconstrueren, maar naderhand bleek echter dat de schade veel groter was dan hij dacht. Bovendien verslechterde de bouwkundige situatie van de gebouwen door het te lang voortslepen van de werkzaamheden.

Al op 15 februari 1941 was het ontwerp voor de nieuwe indeling van de Abdij gereed en goedgekeurd. Van dit plan, opgesteld door De Lussanet en door hem zelf zeer nauwkeurig geïllustreerd in verschillende latere verslagen, kan worden gezegd dat het bijna geheel als zodanig uitgevoerd werd.³⁹

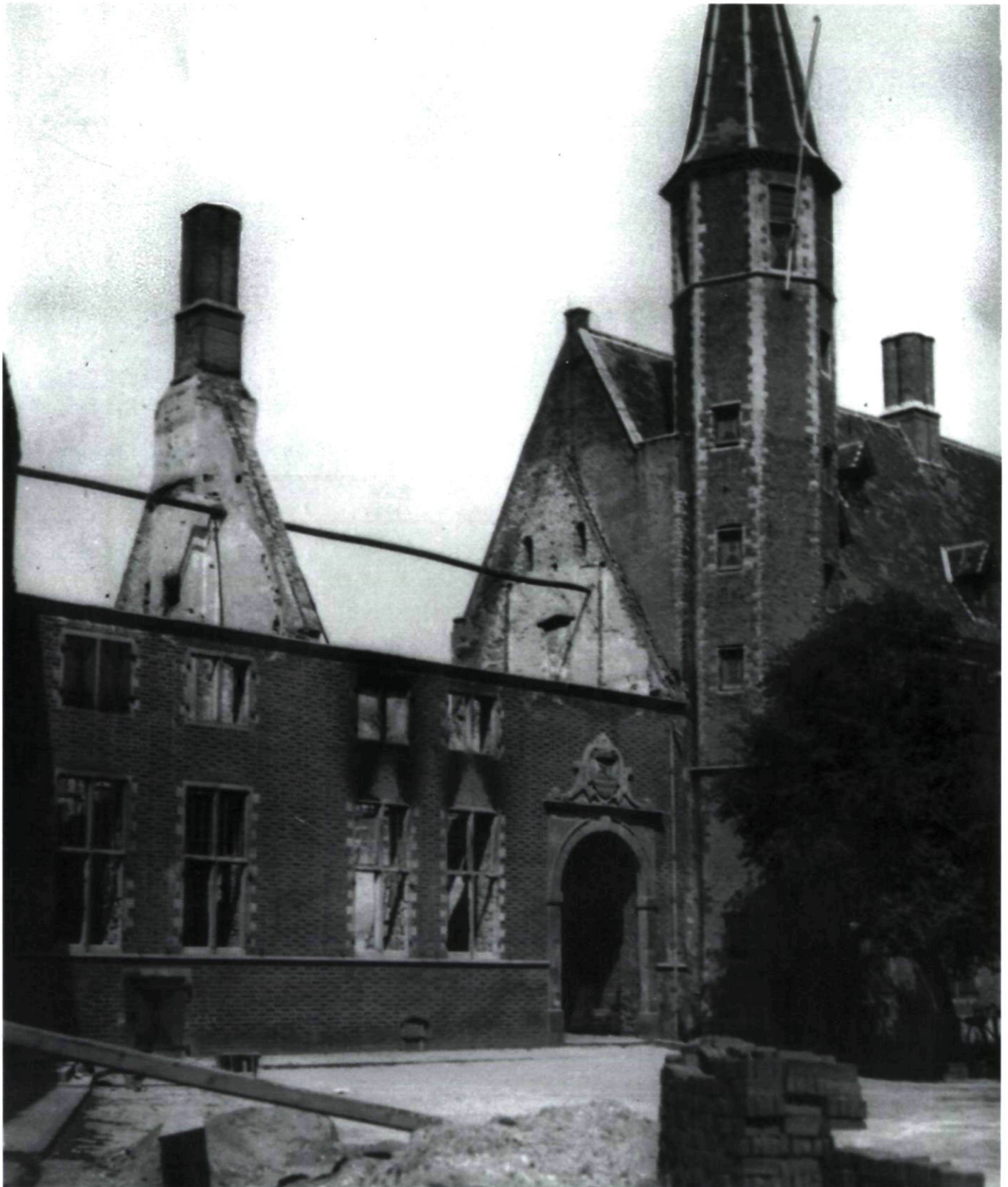
Het restauratieplan moest beantwoorden aan bepaalde eisen die het complex beter bruikbaar zouden maken: meer kantoorruimte en beter onderling bereikbare ruimtes. De ontegeningsprocedure van het Hotel De Abdij die al vóór de oorlog was begonnen, werd afgerond. Omdat het gebouw door het bombardement totaal afgebrand was, waren er twee keuzemogelijkheden: de verschillende gebouwen die het hotel vormden, herbouwen in de oude stijl of een totale nieuwbouw neerzetten. De Lussanet koos voor nieuwbouw. In dit nieuwe gebouw zou dan de Provinciale Griffie en het Rijksarchief worden gehuisvest. Vreemd genoeg nodigde het hoofd van de rijksgebouwendienst, G.C. Bremer op 2 maart 1941 architect J.F. Berghoef (1903-1994) uit om dit nieuwe gebouw te ontwerpen. Hoewel De Lussanet zich "behoorlijk in [zijn] positie aangetast"⁴⁰ voelde, helemaal omdat Berghoef niet verbonden was aan de Rijkgebouwendienst, verliep de samenwerking goed: "Het is geweldig goed gelopen die samenwerking, ik heb er veel van geleerd en er ook veel plezier aan gehad", zei De Lussanet naderhand. De nieuwbouw werd overigens in samenwerking met De Lussanet ontworpen.⁴¹ Om meer ruimte te scheppen voor de aanleg van dit nieuwe gebouw werd een overgebleven deel van een van de torens van de Abdij afgebroken.

In 1942 kwam er een bouwstop voor bijna alle niet-militaire projecten en met betrekking tot de Abdij moest men er op de eerste plaats voor zorgen dat de ruïne voorlopig geconserveerd werd.

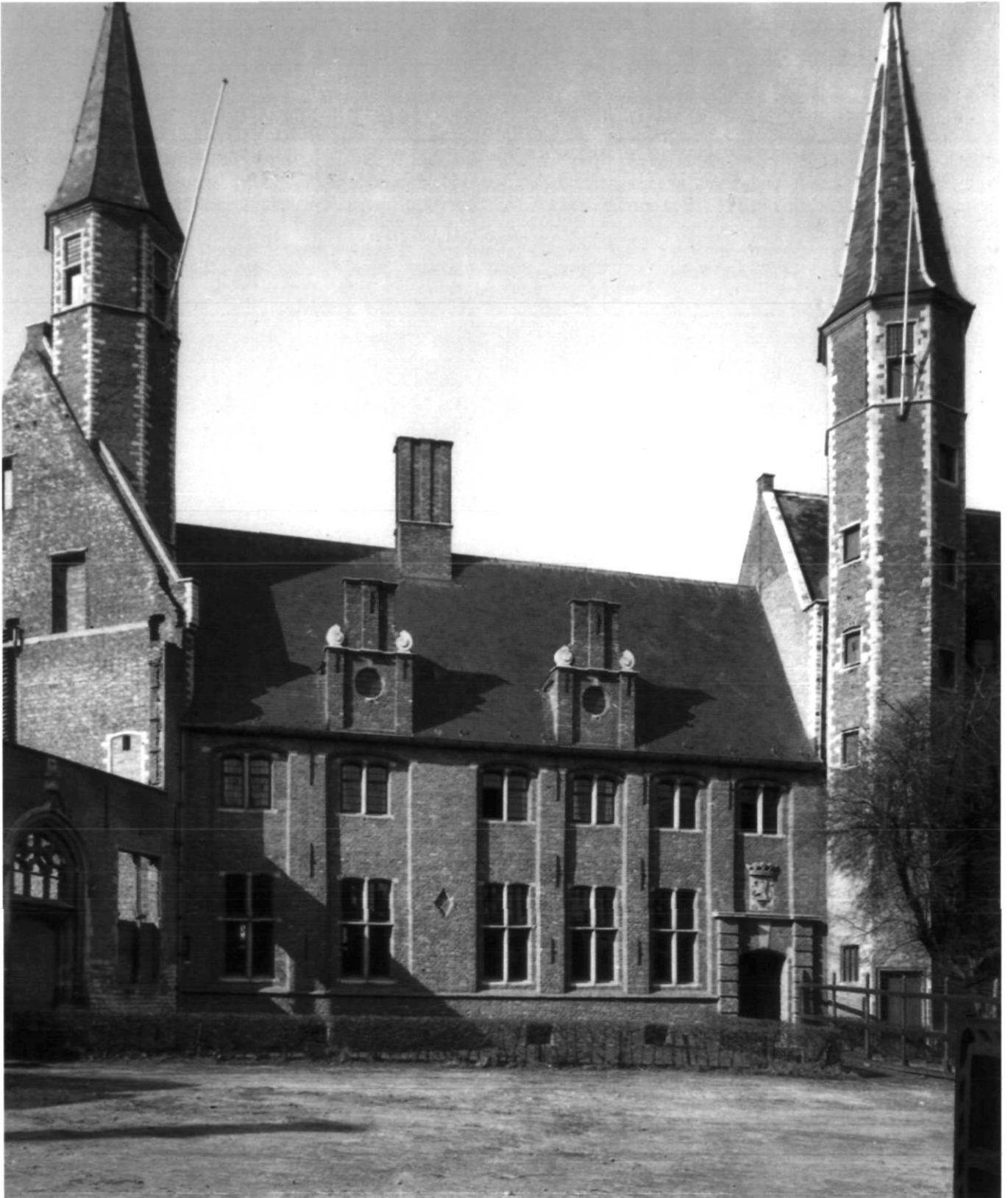
Na de bevrijding van Walcheren op 7 november 1944 werden de werkzaamheden aan de Abdij pas op 5 mei van het volgende jaar hervat. De financiële situatie was bar slecht en Berghoef schreef in één van zijn brieven: "... kan echter niet

Afb.6. J.A. Frederiks, bouwkundige. (Encyclopedie van Zeeland, deel 1, Maastricht, 1982-1984, 419)

Afb. 7. Zijvleugel van de Commissariswoning na het bombardement van 1940. (H. de Lussanet de la Sablonière, 'De Restauratie van de Abdijgebouwen te Middelburg', Bulletin KNOB 1948, 8).

Afb.8. Zijvleugel van de Commissariswoning na de restauratie van De Lussanet (foto Pagee, Middelburg)

beoordelen of met den bouw van bovengenoemde Rijksgebouwen spoedig zal moeten worden begonnen. Het grote tekort aan materiaal en aan arbeidskrachten zal in ieder geval een belemmering vormen....".⁴²

Het ontwerp van Berghoef ontmoette kritiek van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, met name van Jan Kalf, die in 1945 de voorgevel van de Griffie als 'Duitsch' bestempelde.⁴³ In maart 1948 lag de bouw weer stil, ondanks de toezegging van de helft van het aangevraagde geld.⁴⁴ Desondanks schreef De Lussanet in 1947 zijn eerste artikel over zijn restauratie-opvattingen, in verband met de restauratiewerkzaamheden in Middelburg.⁴⁵

Begin 1949 stelde de architect een duidelijk rapport op voor het Ministerie over de werkzaamheden, maar in juni kwam de negatieve beoordeling met betrekking tot de voorgevel van de nieuwbouw voor de Provinciale Griffie, die door Berghoef was ontworpen.⁴⁶ De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, met name Bremer, die na zijn pensionering voor korte tijd voorzitter was, ging niet akkoord met een moderne voorgevel die, naar zijn mening, niet goed bij het complex paste.⁴⁷ Berghoef stuurde vervolgens een nieuw, aangepast ontwerp in, maar dat werd evenmin uitgevoerd.⁴⁸ Toen Bremer in augustus 1949 overleed, had Berghoef waarschijnlijk geen tegenstanders meer.

In 1950 was er wederom geldgebrek. Daarom werd De Lussanet voor de keus gesteld de restauratie te stoppen of af te zien "van het herstel van de interieurs in de oude stijl [...] met het oude materiaal".⁴⁹ Eigenlijk was er nauwelijks een keuze te maken, want in het complex waren 'vijftien meter hoge muren' die dreigden om te vallen en die onmiddellijk moesten worden hersteld.⁵⁰ Om te redden wat er te redden viel, werden verschillende bouwdelen gerestaureerd door toepassing van gewapend beton voor vloeren en balken, en werden interieurs op goedkope wijze ingericht. De Lussanet zelf schreef hierover: "Alles was beter dan het verloren gaan van het in- en het uitwendige!"⁵¹

In 1950 waren de Commissariswoning en enkele ambtswoningen in de Korte Giststraat hersteld. In hetzelfde jaar zou de nieuwe Provinciale Griffie worden opgeleverd, maar de bouw ervan werd steeds uitgesteld. De Lussanet deed pogingen om de afgesproken subsidies te krijgen en op 22 april 1950 stelde hij weer een gedetailleerd rapport op.⁵² Hij verdedigde Berghoefs plan en de kosten ervan.⁵³ Hij verzette zich ook tegen het plan van de Provincie om de Griffie buiten het terrein van de Abdij te bouwen, maar op 6 maart 1951 besloot het provinciale bestuur volledig af te zien van een nieuw modern gebouw.⁵⁴ Alleen het plan voor de restauratie van de toenmalige Abtswoning in het Abdijcomplex werd door de Inspectie van het Ministerie van Financiën bij uitzondering goed gevonden, omdat de kunsthistorische waarde ervan erg hoog werd geacht.⁵⁵

Omdat in 1953 de noordgevel van een bouwdeel bij de kloostergang plotseling instortingsverschijnselen vertoonde, besloot De Lussanet "de ruïnes van de gebouwen westelijk en noordelijk van de kloostergang...te restaureren zonder dat over de bestemming...nog beslist was".⁵⁶

Toen, na de restauratie, de voormalige Abtswoning werd ingericht voor de Rijkswaterstaat Directie Zeeland, stegen opnieuw de kansen voor de bouw van een nieuwe Provinciale Griffie. De beslissing erover kwam in maart 1954⁵⁷ en Berghoef kon aan het werk gaan.

De kloostergang was intussen grondig opgeknapt en van nieuwe daken voorzien in de stijl van de vorige restauratie.⁵⁸ In 1955 werden drie stenen beelden in de nissen boven de door Frederiks eerder ten dele gerestaureerde Gistpoort geplaatst, met in de hoofdrol koning Willem II.⁵⁹

Pas in 1960 werd het nieuwe gebouw van de Provinciale Griffie voltooid en door de koningin geopend en in gebruik gesteld.⁶⁰ Daarna werd het gebouw er naast als restaurant ingericht. Het Gastenverblijf, dat lichtelijk beschadigd was tijdens het bombardement en een hele tijd leeg had gestaan, waardoor het sterk was vervallen, werd als laatste in 1971 gerestaureerd. Hiermee was de restauratie van het Abdijcomplex voltooid.

De restauratiemethodes

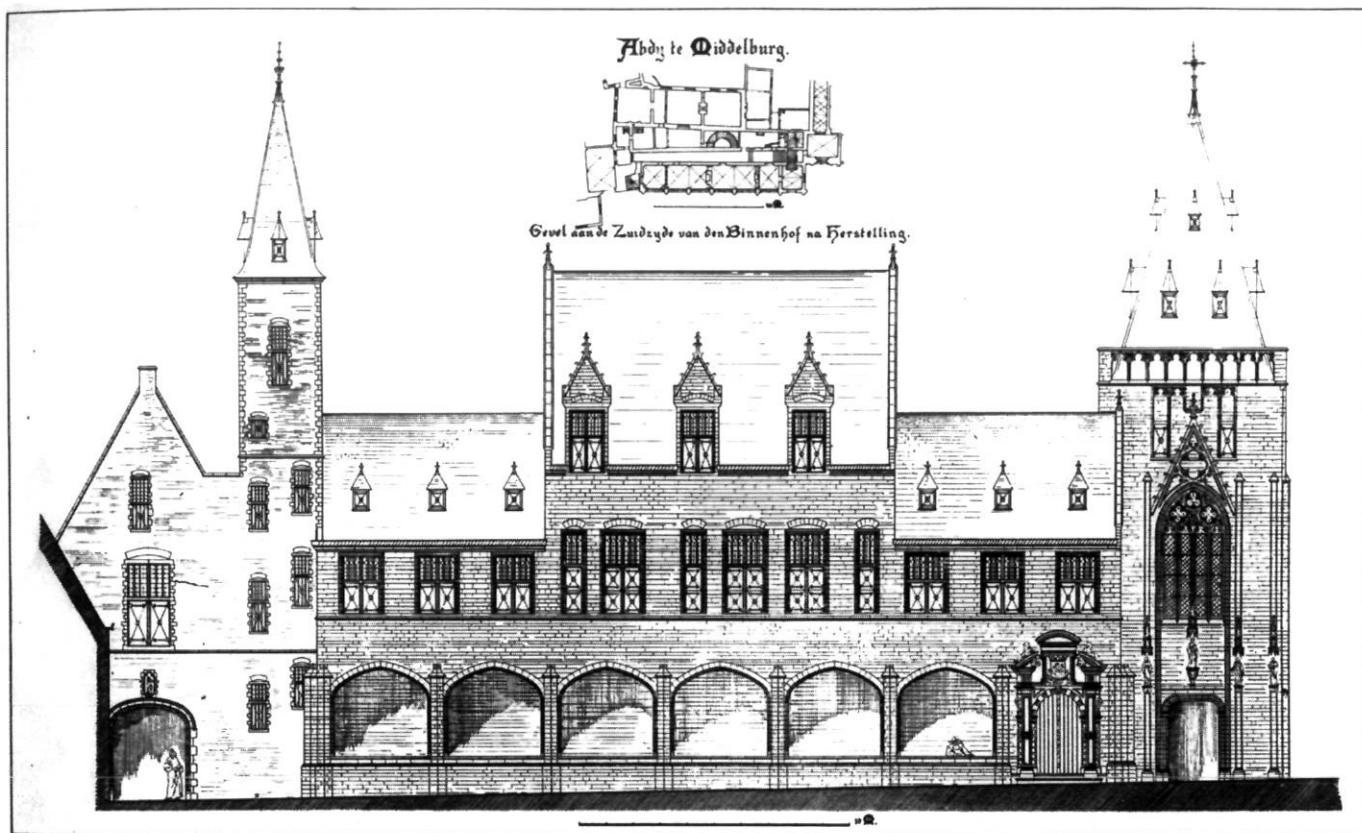
Beide restauraties werden uitvoerig gedocumenteerd door de architecten zelf. Omstreeks 1836 tekende A.J.M. Mulder, *opzichter tekenaar voor de gedenktekenen voor geschiedenis en kunst* bij de afdeling Kunst en Wetenschap, een plattegrond van het complex met gedetailleerde tekeningen van verschillende bouwdelen, maar ook van kozijnen, daken, deuren en kleine versieringen.⁶¹ Tijdens de tweede restauratie werden ook verschillende opmetingen uitgevoerd. Tevens werden gedurende de restauraties enkele foto's van de bestaande situatie en van de werkzaamheden gemaakt.

Vooraf tijdens de tweede restauratie werd veel tijd in het bouwhistorische onderzoek gestoken. In enkele gevallen moest De Lussanet het zonder voorbereidend onderzoek doen, vooral als er acute constructieve problemen moesten worden opgelost.

Frederiks en De Lussanet schonken veel aandacht aan het oude materiaal. Frederiks streefde ernaar zoveel mogelijk oud materiaal dat nog goed was gebleken te gebruiken. Hij vond dat het oude materiaal over het algemeen deugdzamer was dan het nieuwe, maar oud materiaal vond hij ook mooier. Zo schreef Frederiks: "het algemeen aanzicht der gebouwen bleef beter in overeenstemming met de gedeelten, die nog intact waren gebleven".⁶² De toepassing van oude materialen was echter niet altijd haalbaar, waardoor delen van de Abdij met machinale stenen werden gereconstrueerd.

De Lussanet maakte een zorgvuldig verslag van de oude metalenwerken, houtenconstructies, vloeren. Omdat veel materiaal door de hevige brand van het bombardement verloren was gegaan, moest De Lussanet vaak tot een compromis komen en, in plaats van oud materiaal, modern materiaal, bijvoorbeeld beton, gebruiken.

Frederiks probeerde oud bouw materiaal te verwerven door dit uit andere in verval geraakte gebouwen te halen, zoals uit het reeds vermelde middeleeuwse kasteel van Heeswijk. De Lussanet zocht, op dezelfde manier als Frederiks, oud materi-

Afb.9. 'Gevel aan de Zuidzijde van de Binnenhof na herstelling', restauratietekening van J.A. Frederiks (Tekeningen- en prentencollectie van de Faculteit van de Technische Universiteit Delft, Verzameling Peters).

aal in andere gebouwen die afgebroken of in slechte staat waren. De Lussanet schreef dat bij het gebouw aan de oostkant van de Balanspoort "...het eikenhout kon worden betrokken van een afgebroken vloerdeur, die bij de opgravingen bij de Sint Laurenskerk te Rotterdam te voorschijn was gekomen...Voor de vernieuwde kruisvensters in de achtergevel werd oud hout toegepast, afkomstig uit de sloop van de Looihal in Gouda. In genoemd gebouw is op de begane grond een zoldering aangebracht van oud eikenhout afkomstig uit een sloop in Vlissingen".⁶³

In beide restauraties werd veel aandacht aan de gevels geschonken, maar de indeling van de plattegronden werd meestal ondergeschikt gesteld aan hun functie.

Voor Frederiks het ging om het restaureren van een totaal beeld waarin alléén de gevelwand belangrijk was. Hij hechtte minder waarde aan het interieur als geheel dan aan de overgebleven kunstvoorwerpen uit die verwaarloosde binnenruimtes.⁶⁴

De Lussanet schonk, in het algemeen, wel aandacht aan wat er van de interieurs was overgebleven, maar door de verplichte soberheid moest hij echter helaas vaak "afzien van het herstel van de interieurs in de oude stijl..."⁶⁵ Daarom werden enkele gebouwen 'als holle romp' gerestaureerd.⁶⁶ In andere, gunstiger gevallen werden schoorsteenmantels gereconstrueerd op de plaats waar oude schoorsteenkanalen waren gevonden. Zelfs werd het oude plafond van de toenmalige

Abtskapel teruggevonden en gerestaureerd. Maar in vele gevallen beïnvloedden de eisen van de opdrachtgever, het Rijk, de vorm en de nieuwe indeling van interieurs.

Oorspronkelijke toestand

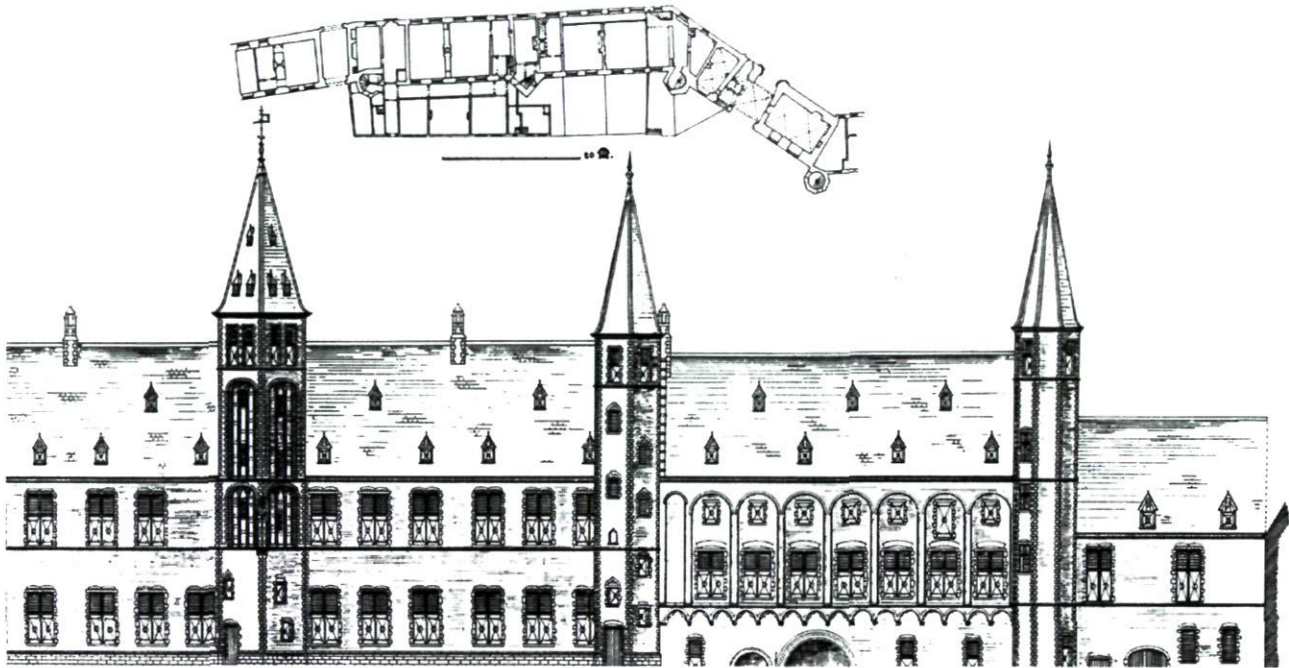
De opzet van de eerste restauratie was een gebouwencomplex te reconstrueren waarin, zoals Frederiks schreef, "...de regering van de provincie op waardige wijze zal zijn gezeteld, waarin het belangrijke Rijksarchief behoorlijk is ondergebracht".⁶⁷ Frederiks was overtuigd dat: "...wanneer nu na weinig jaren de verschillende gebouwen behoorlijk zullen zijn hersteld, dan zal Middelburg in zijn Abdij een gebouwencomplex bezitten ...waarvan uit een archeologisch en aestetisch oogpunt de weerga ook buiten Nederland moeilijk zal zijn te vinden".⁶⁸

De tweede restauratie had, in andere omstandigheden, dezelfde opzet. De Lussanet schreef: "tot de eerste werkzaamheden...behoort het verwijderen van alle verwaarloosde en storende toevoegingen uit latere tijd".⁶⁹ Deze bewering impliceert een archeologisch onderzoek, maar ook een esthetische waardering ('storende').

Beide architecten gebruiken in hun verslagen het begrip 'oorspronkelijke toestand', overigens in twee verschillende betekenissen.

Abdy te Middelburg.

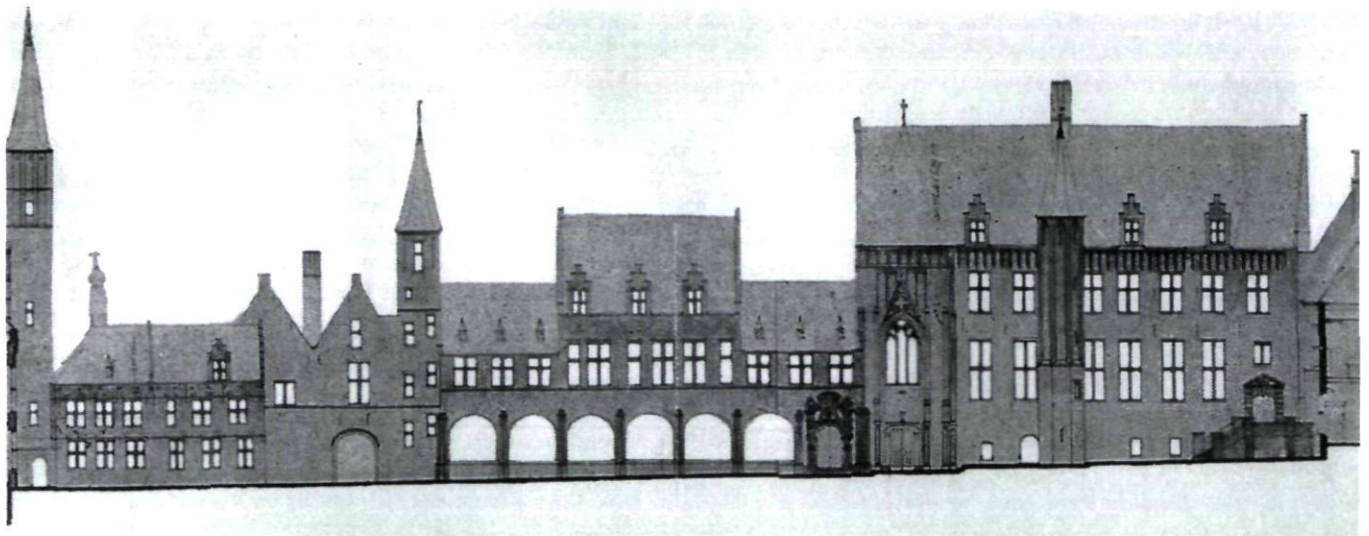
Gevel aan de Noordzijde van den Binnen hof, na Herstelling.

Afb.10. Gevel aan de Zuidzijde van het plein, restauratietekening van H. de Lussanet de la Sablonière. (De Lussanet de la Sablonière, 'De Rijks-Abdijgebouwen', Forum, 1950 (11).

Het woord 'oorspronkelijk' betekent 'het eerste in een opvolgende reeks'.⁷⁰ Maar het is echter onmogelijk om te spreken van 'oorspronkelijke toestand' bij een complex dat gedurende maar liefst zes eeuwen tot stand kwam. Desondanks beweert

de Frederiks bouwgedeelten te kunnen herstellen "in overeenstemming met de oorspronkelijke toestand die nagenoeg overal kon vastgesteld worden".⁷¹ Er zijn aanwijzingen die ons doen geloven dat Frederiks met 'oorspronkelijke toe-

Afb.11. 'Gevel aan de Noordzijde van de Binnenhof na herstelling', restauratietekening van J.A. Frederiks. (Tekeningen- en prentencollectie van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, Verzameling Peters)

stand' de situatie bedoelde van 1580, toen de Abdij voor het eerst de functie van Zeeuws Hof kreeg. Waarschijnlijk maakte Frederiks gebruik van de al eerder genoemde 17de-eeuwse gravure van Adriaan van de Venne (ca.1614) voor de restauratie van de zuidelijke gevelwand, maar ook een eeuw later volgens de tekening van J. Ahrends, als inspiratie voor de vorm van de torens. Bij de reconstructie van de kloostergang baseerde hij zich op de enige nog bewaard gebleven westelijke arm en op de teruggevonden geprofileerde ribben van de gewelven die tijdens de laatste afbraak in de onderliggende kelder waren geworpen. Elders, waar historische gegevens ontbraken, nam hij beslissingen die een esthetische grondslag hadden, zodat hij een plein kon scheppen dat de historische sfeer had zoals men dat zou verwachten. Onderdelen die op basis van zijn esthetisch oogpunt niet in het geheel pasten, liet hij wegbreken. Bij ernstig beschadigde en aangetaste gebouwen, probeerde Frederiks een enkele keer elementen aan te brengen ten gunste van de uniformiteit. Maar over het algemeen hield hij zich echter aan de middeleeuwse onregelmatigheid zonder het toevoegen van nieuwe elementen ter wille van de symmetrie.

De lovende toon die P.J.H. Cuypers in zijn brieven over Frederiks' restauratie gebruikte, bewijst dat de uitvoering van de werkzaamheden overeenstemde met zijn restauratie opvattingen.⁷² Maar de directe invloed van Cuypers op de restauratie is, zoals al gezegd, slechts in drie gevallen te bewijzen: bij het herstel van de middeleeuwse zuil van de Balanspoort, het verhogen van de drie torens van het toenmalige Gastenverblijf en bij de restauratie van de dertiende-eeuwse kruisgewelven in de crypte onder de Statenzaal ten koste van de vijftiende-eeuwse gang.

We mogen wel aannemen dat Frederiks naar hem als de grote architect en geleerde opkeek. In een van zijn brieven uit 1898, verwees Frederiks met bewondering naar de honderd nieuwe kerken die Cuypers had gebouwd en de duizend oude kerken die hij had bestudeerd.⁷³ In de stijl van Cuypers voorzag Frederiks het Abdijcomplex van elementen die de architect A.W. Weissman (1858-1923) als 'moderne antiquiteiten' had kunnen bestempelen: Zo gotiseerde hij (ondermeer) de vensters van de toenmalige Statenzaal en een balustrade naast dezelfde Statenzaal.⁷⁴ Bovendien werd de middeltoren van het Gastenverblijf aangevuld met traceringen en de Balanspoort kreeg aan de straatkant een tweede nis met baldakijn. Zo ook werd de grote nis met baldakijn op de rijk geornamenteerde gevel aan de Sint Pieterstraat boven de Gistpoort volledig gereconstrueerd. Ook voorzag Frederiks de daken van vele rijkversierde dakkapellen en de vensters van houten luiken.

Maar over het geheel genomen had de restauratie van Frederiks een bescheidener karakter dan de restauraties die door Cuypers werden verricht. J.A. Molhuijsen schreef terecht over Frederiks: "Door zijne waardeering voor het oude en de piëteit, waarmede hij te werk ging, heeft hij meer dan anderen, die in diezelfde periode restauratiewerken volbrachten, oude gedeelten onaangetast gelaten en zorgvuldig rekening gehouden met oude gegevens..."⁷⁵

In zijn eerste verslag van 1948 van de restauratie van het Abdijcomplex betoonde De Lussanet eer aan de *Grondbeginselen* die door Oudheidkundige Bond in 1916 waren opgesteld.⁷⁶ Naar De Lussanets mening waren de basale concepten van de nieuwe vorm van restauratie in drie punten te resumeren. Het eerste punt was: "de strekking der herstelwerken mag nooit zijn de volledige herbouw van een vroegere toestand..." Het tweede: "verdwenen gedeelten van gebouwen [mogen] weer [opgericht worden] indien het herstel in oude vorm...op volkomen zekere gegevens berust...[anders] zoekt men weer een moderne oplossing". Het derde: "Nooit stijl namaak, maar nieuw werk van onze tijd, harmoniërend met de oude". De Lussanet zou deze beginselen in de praktijk toepassen in de restauratie van de Abdij.

In de *Grondbeginselen* gebruikt men het woord 'oorspronkelijk' op een onduidelijke manier. In zijn verslagen gaf ook De Lussanet aan het woord 'oorspronkelijk' verschillende betekenissen. Enkele keren bedoelde hij de oudste bouwkundige situatie, vastgesteld op grond van een archeologisch onderzoek, maar elders de bouwkundige situatie vóór (of zelfs na) de restauratie van Frederiks. Neogotische versieringen, spitsboogvensters, dakkapellen werden niet meer opgebouwd of zelfs verwijderd. Hierbij beging De Lussanet ook een historische vergissing. Bij de Witte Toren "...verwijderde [hij] de door Frederiks aangebrachte raamtracering en herstelde het voordien aanwezige kruiskozijn. Bij de wimberg constateerde hij slechts sporen van inhakking uit de tijd van Frederiks en trok...de conclusie dat de wimberg geen historisch gegeven was, daarmee voorbijgaand aan het 'prentje' van Van de Venne".⁷⁷

In deze context is het de moeite waard melding te maken van de onnodige 'restauratie' van de zijvleugel van de Commissariswoning, bij het Gastenverblijf. Ondanks het feit dat de voorgevel aan de pleinzijde in het bombardement vrijwel onbeschadigd was gebleven, werd deze zonder pardon afgebroken. De façade was namelijk door Frederiks met machinale bakstenen, in oude stijl gerestaureerd en De Lussanet hoopte de oude muur terug te winnen. Maar het was een teleurstelling: "van een reconstructie van de oorspronkelijke conceptie, waarschijnlijk met smalle hoge-vensters beneden en dubbele ramen boven, kon dan ook geen spraken meer zijn".⁷⁸ Ook omdat: "kleur en structuur van de bestaande gevel eigenlijk niet zeer fraai waren". Dat was eigenlijk de reden waarom Frederiks een nieuwe gevel voor de oude had laten had bouwen. Er werd nu weer een nieuwe gevel gebouwd, "harmonisch aan het interieur en ... geen bepaalde stijlkopie".⁷⁹ Het geveltje werd geen neogotische gevel, maar wel een gemoderniseerde nabootsing, met een moderne namaak van de boogjes van het Balanspoortgebouw en merkwaardige dakkapellen.

Soms waren de beslissingen van De Lussanet strijdig met zijn eigen idealen. In het geval van de 'S.P.Q.M. poort' die bij de verbouwing van de hiervoor besproken zijvleugel van de Commissariswoning werd verwijderd, en in het geval van de verlaging van een dak bij de Balanspoort, gaf De Lussanet zelf toe dat hier werd "afgeweken van de *Grondbeginselen* van Jan Kalf uit 1917".⁸⁰ Wat De Lussanet, vreemd genoeg,

noot in zijn verslagen noemde is het vervangen van een deur met twee vensters bij de Commissaris woning en het afbreken van de overblijfselen van de toren tussen de Balanspoort en het Heerenlogement, ten behoeve van de nieuwbouw van de Provinciale Griffie. Beiden oplossingen ook in strijd met de principes van de *Grondbeginselen*.

De Lussanet draaide niet altijd de, volgens hem, gotiserende restauratie van Frederiks terug. Bij de restauratie van de Abtswoning volgde hij bijna letterlijk de ontwerp-tekening van de vorige restauratie met de 'loggia'.⁸¹ De Balanspoort, de middentoren van het Gastverblijf, de neogotische kloostergang, de drie verhoogde torens van het toenmalige Gastenverblijf, waarvan een met neogotische versieringen, werden niet ter discussie gesteld. Hetzelfde gebeurde met de Gistpoort, die werd zelfs van beelden voorzien, en het neogotisch poortje van de Statenzaal aan de Groenmarkt. J.H. Kluiver schrijft: "De Lussanet respecteerde...dit Frederiks-element. Zo prijkt nu aan de Groenmarkt een gotisch poortje - een leugen in steen".⁸²

De Lussanet had de mogelijkheid het abdijcomplex terug te brengen in de toestand van vóór de eerste restauraties, maar, door de economische omstandigheden of bewust, koos hij voor een compromis, waarbij hij nu en dan ook respect toonde voor de vorige restauratie. Het resultaat van deze keuze is

het huidige elegante en monumentale indrukwekkende complex.

Receptie

Toen Frederiks op 9 november 1931⁸³ in Den Haag overleed, werd in de Haagse kranten weinig aandacht aan hem geschonken.⁸⁴ Ook de *Provinciale Zeeuwsche Courant* schreef summier: "Zij, die nu met trots vreemdelingen wijzen op de mooie gerestaureerde Abdijgebouwen, mogen daarbij bedenken dat dit voor een groot deel werk is van een [Frederiks] van die nu ontslapen is".

Inmiddels was in de restauratiewereld het tij gekeerd en in het licht van de nieuwe restauratie-opvattingen werd zijn restauratie als 'stijlimitatie' veroordeeld.

In 1938, toen de onteigening van het Hotel De Abdij dreigde, brak de beroemde middeleeuwen kenner, J. Huizinga, een lans om het hotel te redden. Hij leverde zware kritiek op de uitgevoerde restauratie: "Het Hotel is niet in de oorspronkelijke stijl der abdijgebouwen en niet mooi om te zien. Maar het is honderdmaal aangenamer dan de slecht gerestaureerde gedeeltes rondom...tot de sfeer der abdij werken de niet-gotieke gebouwen, dat wil zeggen het polderhuis, het hotel en het notarishuis in hun eenvoud en echtheid bijna meer mee

Afb.12. Gevel aan de noordzijde van het plein, huidige situatie. (Foto R. Visser)

Afb.13. Provinciehuis, huidige situatie. (Foto R. Visser).

dan de gerestaureerde gedeelten [...] met restaureren [is] al genoeg verknoeid aan de Abdij”.⁸⁵ Eigenlijk vóór de restauratie was er geen ‘sfeer en stemming’ op het plein, zoals Huizinga beweerde. Men klaagde over het rommelig plaatsnemen van goederen tegen de gevels naast het Venduhuis.⁸⁶ De Commissaris der Koningin in Zeeland schreef aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zijn ergernis over “het houden van verkopen op het Abdijplein”. Als men langer had gewacht met een restauratie, zou het complex tot een totaal ruïne zijn vervallen.

De kritiek op de ‘gotiserende’ restauratie van Frederiks werd zelfs door De Lussanet gerelativeerd. De architect waarschuwde: “Veel van hetgeen toen in Gotische vormen is vernieuwd of aangebracht wordt thans veroordeeld als stijlimitatie. Men dient echt voorzichtig te zijn met kritiek, daar de opvattingen in kunstzaken en ook op het gebied van restaureren zich steeds wijzigen”.⁸⁷

De restauratie van het Abdijcomplex van Middelburg is zonder twijfel een meesterwerk van De Lussanet, maar zoals de architect zelf zei in het reeds geciteerde interview: “...vreemd genoeg kwam er nooit een echte professionele reactie op het restauratie- en nieuwbouwbeleid van Berghoef en mij. Wij zijn niet echt geprezen, maar ook weer niet echt afgekraakt. Dat heeft me lange tijd verbaasd”.⁸⁸ Dat gebrek aan aandacht is aan drie factoren te wijten. De eerste is “de zekere anoni-

miteit waartoe een architect binnen een grote overheidsinstelling als de Rijksgebouwendienst vaak is veroordeeld”.⁸⁹ De tweede factor “komt ongetwijfeld voort uit het feit dat hij [De Lussanet] een aanhanger was van de Delftse School”.⁹⁰ Alle sleutelfiguren van de restauratieplannen voor Middelburg, De Lussanet, Berghoef, en ook P. Verhagen en A.A. Kok, behoorden inderdaad tot de kring van de traditionalisten en hadden allemaal een zekere band met Granpré Molière. Daarbij moeten wij ook de invloed van rijksbouwmeester G.C. Bremer eerst en van diens opvolger G. Friedhoff later - beiden in de geest van het traditionalisme - niet onderschatten. De derde factor was, zoals De Lussanet zelf dacht, de langdurigheid van de werkzaamheden. “Misschien heeft men zich er uiteindelijk geen raad mee geweten, toen het in 1971 voltooid was. Het traditionalisme was al lang uit de gratie”.⁹¹ De laatste tijd wordt het traditionalisme opnieuw gewaardeerd en bestudeerd.

De inspirerende geest van het traditionalisme is zeker te vinden in het ontwerp van Berghoef. De nieuwbouw van de Provinciale Griffie is sober en anoniem, maar zeer elegant. Het assimileert zeer goed met het hele complex, niet alleen door het zorgvuldig uitgezochte materiaal, maar ook door de maat, de asymmetrische opstelling van de vensters en de vorm van de torens.

Conclusie

Beide restauraties, die van Frederiks en die van De Lussanet, waren noodzakelijk voor het voortbestaan van het Abdijcomplex. Hoewel de ideologische achtergronden van de twee architecten uiteenliepen, vindt men geen grote verschillen in hun beleid. Beide architecten baseerden hun restauraties op grondig historisch onderzoek dat nauwkeurig werd gedocumenteerd. In beide restauraties werd gebruik gemaakt van oud materiaal om de authentieke sfeer in het complex te behouden.

De ongunstige financiële omstandigheden en de vele eisen en de inmenging van het Rijk als opdrachtgever hebben echter veel invloed gehad, vooral op het resultaat van de tweede restauratie. Zoals we hebben kunnen zien, hadden beide architecten vaak weinig keus bij de uitvoering van hun plannen.

Een alternatief was geweest om de ruïnes van de Abdij te behouden als gedenkteken van de menselijke barbaarsheid. Maar de architecten, die gecharmeerd waren van de voor Nederland unieke majesteit van het complex, hebben er alles aan gedaan om de Abdij en haar monumentaliteit te behouden. Het is wel noodzakelijk dat de beschouwers beseffen dat het schitterende complex vrijwel een moderne herbouw betreft. Op deze wijze zal de Abdij, ondanks en dankzij de twee restauraties, getuigenis blijven afleggen van haar oude en complexe geschiedenis. Indien men, onwetend van zijn bouwkundige geschiedenis, de Abdij als middeleeuws beschouwt, verandert het monument in een architectonisch bedrog.

Noten

- 1 De geschiedenis van de Abdij is zorgvuldig en uitgebreid beschreven door de gemeente-archivaris W.S. Unger in *De Monumenten van Middelburg*, Maastricht 1941. Zie ook: H. de Lussanet de la Sablonière, *Verslag van de restauratie en herbouw van de Rijks- en Provinciale gebouwen behorende tot het Abdijcomplex te Middelburg, uitgevoerd door de Rijksgebouwendienst gedurende de periode 1940-1971*, Den Haag 1980, pp. 8-15.
- 2 Zie bijlage plattegrond.
- 3 J.M.M. van de Vaart, *Verslag van een deelonderzoek: de Balanspoort, de Rekenkamer, het Gastenverblijf, de Fermerie: in de voormalige Abdij van Middelburg*, 4, [manuscript]. Project Middelburg, Werkgroep bouwkunst 1, prof. K. Ottenheim, Universiteit Utrecht, 2001.
- 4 *Zeelandia Illustrata*, II, 494
- 5 Verzameling Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (H. de Lussanet de la Sablonière, *Restauratie Abdijgebouwen te Middelburg*, Den Haag 1951, afb. 21, 18).
- 6 Voor verdere informatie: G.S. van Holthe tot Echten, 'Hoe een Franse ingenieur over de abdij in Middelburg in 1812 oordeelde', *Bulletin van de KNOB* 89(1990), pp. 12-16.
- 7 Voor een overzicht over het onderwerp, zie: G.H.P. Steenmeijer, *Monumenten zonder Rijkshuisvestingsfunctie, een studie over de geschiedenis van hun verwerving*, Den Haag 1989
- 8 J.A. Frederiks, 'De Abdij van Middelburg', *De Ingenieur* (1904), p.4.
- 9 J.A. Frederiks 1904, p. 4.
- 10 M.P. de Bruin, 'Jan Antiek, geen tijd om te eten, geen tijd om dood te gaan', *Zeeuws Tijdschrift* (1974)3, p.2. De archivaris M.P. de

- Bruin heeft de biografie van J.A. Frederiks verzorgd ook in het *Encyclopedie van Zeeland*, Middelburg 1982-1984, deel 1, 419.
- 11 M.P. de Bruin 1974, p.6.
- 12 Nationaal Archief te Den Haag, Ministerie Binnenlandse Zaken, Kunst en Wetenschappen, toeg.nr. 2.04.13, inv. nr. 1143, dossier Middelburg Abdij: in het dossier bevinden zich alléén de akte van schenking (11 juli 1899) van de gemeente Middelburg aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken van het plein en het gymnasietieklokaal, en aangrenzende gebouwtje aan de Groenmarkt, en een briefwisseling over de restauratie van de Abdijkerk (rond 1911).
- 13 C. van der Peet en G. Steenmeijer, *De Rijksbouwmeester, twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, p.646. 'Sluizen te Hansweert en Wemeldingen', (*Provinciale Zeeuwsche Courant (Middelburgsche Courant)*, 9 november 1931, 1).
- 14 'als lid van der firma van Uije en zoon' [te Middelburg] (*Provinciale Zeeuwsche Courant (Middelburgsche Courant)*, 9 november 1931, 1).
- 15 Vriendelijke mededeling van mevr. G. Trinpe Burger-Mekking van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. 'In 1884 [werd hij] lid en direct medebeheerder der ouderwetsche Walchersche Kamer...In 1885 [werd hij] conservator van de verzameling geschiedkundige voorwerpen en zeldzaamheden..Lid van de bouwcommissie en ontwerper van de plannen tot verbouw van het huidige verblijf van het Genootschap...Secretaris van de commissie tot het opsporen, het behoud in het békend maken van de overblijfselen van kunst en oudheid van Zeeland...(Provinciale Zeeuwsche Courant (*Middelburgsche Courant*), 9 november 1931, 1).
- 16 Technische Universiteit te Delft, Tekeningen- en prentencollectie van de faculteit der Bouwkunde, 'Verzameling Peters'. Nationaal Archief te Den Haag, afdeling Kaarten en Tekeningen, toeg.nr. 4.RGD, inv.nr. 931. Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen Archief, Abdij Middelburg II (o.a. schetsboekje opmetingen N 5-12-Z 1 III)
- 17 J.A. Frederiks, 'Abdij van Middelburg: geschiedkundige aantekeningen', *Provinciale Zeeuwsche Courant (Middelburgsche Courant)*, Middelburg 1902 (van 17 t/m 22 januari) en 'De abdij van Middelburg, De Ingenieur' (1904), p.4.
- 18 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers.
- 19 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief van 06.07.1890 en van 11.05.91.
- 20 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief van 28.08.1893.
- 21 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief 28.08.1893.
- 22 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief 20.08.1893.
- 23 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief juni 1906.
- 24 Haags Gemeentearchief, Dossier Haags Museum van Kunstnijverheid, *Verslag over het jaar 1912*, p.2.
- 25 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, p.330.
- 26 F. Nagtglas, *Levenberichten van Zeeuwsen*, Middelburg 1917.
- 27 Nederlandse Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief 6 december 1906.
- 28 C.J. van der Peet, 'Rijksmonumenten en ir. H. de Lussanet de la Sablonière', *Monumenten in oorlogstijd*, in *Jaarboek Monumentenzorg* 1995, p.101.
- 29 Nationaal Archief te Den Haag, Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, afdeling Kunst en Wetenschappen, toeg.nr. 2.14.45, inv.nr. 206: Het Minister van Binnenlandse Zaken schreef in een brief van 3 maart 1938 aan het Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: "...uitvoering van restauratiewerken aan

- verschillende onderdelen van het Abdijcomplex urgent is, t.w. het herstellen van steunbeeren en daken van de kloostergangen, het restaureren van de pomp, het aanbrengen van de pendantiefs aan de gewelven in de kloostergangen, alsmede het restaureren van de toegangen tot de voormalige kapittelzaal, van den gevel van het gymnastieklokaal (vm. refter) aan de zijde van de Groenmarkt en van de gevel van de Commissariswoning aan de zijde van de Burgt”.
- 30 K. Verschoor, 'De herbouw van het Abdijcomplex', in K. Bosma (ed.) *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg*, Rotterdam 1988, p.99.
- 31 K. Verschoor 1988, noot 9, p.106.
- 32 Van der Peet, 1995, p.98.
- 33 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.45. Nationaal Archief te Den Haag, afdeling Kaarten en tekeningen, toeg.nr. 4.RGD, inv.nr. 934.
- 34 Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen Archief, dossier Abdij Middelburg, inv.nr. 27599, plattegrond Abdijcomplex, 1940, de schaden zijn met witkrijt aangebracht.
- 35 "Waar [in de Abdij] hij in zijn jeugd vaak gelogeed had. Een familielid, ik meen zijn grootvader, was Commissaris van de Koningin in Zeeland geweest en had daar zijn ambtswoning". Van der Peet, 1995, p.105.
- 36 Van der Peet en Steenmeijer 1995, p.459. Voor meer informatie over het onderwerp zie ook K. Verschoor 1988 en R. Salet, *De Middelburgse Abdij, meningen en invloeden omtrent de restauratie plannen in 40-45*, Groningen 1984.
- 37 Van der Peet en G. Steenmeijer, 1995, p.461.
- 38 Van der Peet, 1995, p.106.
- 39 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303. Nationaal Archief te Den Haag, afdeling Kaarten en Tekeningen, toeg.nr. 4.RGD, inv.nr. 931, 932, 936.
- 40 Van der Peet 1995, p.106.
- 41 Verschoor 1988, p.98.
- 42 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 43 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 44 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 45 H. de Lussanet de la Sablonière, 'Restauratie van de Abdijgebouwen te Middelburg', *Bulletin van de KNOB* 1947, p.76 en 1948, pp.3-17.
- 46 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, rapport, 31 januari 1949.
- 47 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, brief vóór 3 juni 1949 en na 9 april, van de Directeur Generaal Van de Rijksgebouwendienst aan het hoofd van de Rijksdienst voor Monumentenzorg tegen het plan Berghoef.
- 48 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, brief 30 juli 1949.
- 49 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.17.
- 50 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.17.
- 51 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.17.
- 52 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 53 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, brief 22 april 1950.
- 54 Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Correspondentie archief, brief 5 april 1950.
- 55 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 56 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 57 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 58 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 59 Stichting Oude Zeeuwse Kerken, *De Abdij in Middelburg* (zonder datering en paginanummer).
- 60 H. de Lussanet de la Sablonière, 'Restauratie van de Abdijgebouwen te Middelburg', *Bulletin van de KNOB* (1948)1, p.18.
- 61 Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Correspondentie archief, inv.nr. 19008, 'Tekeningen die de archivaris W.S. Unger in 1940 aan De Lussanet de la Sablonière had gegeven en die, in 1979, De Lussanet aan de Hoofd Directeur van de Rijksmonumentenzorg gaf'. Foto-en tekeningen Archief, Abdij II.
- 62 Frederiks 1904, p.7.
- 63 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.40.
- 64 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief Cuypers, 'Bestek en vóórwaarden wegens het inrichten van enige lokalen in de Abdijgebouwen te Middelburg tot bewaarafbeelding der Rijksarchieven', 04-12.1891, art.3, II, 25.
- 64 De Bruin 1974, p.7-8.
- 65 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.17.
- 66 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.18.
- 67 Frederiks 1904, p.7.
- 68 Frederiks 1904, p.7.
- 69 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.5.
- 70 Van Dalen, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 1982, deel II, p.1692.
- 71 Frederiks 1904, p.7.
- 72 Cuypers werd door de restauratie-opvattingen van Viollet-le-Duc beïnvloed. Klassieke definitie van Viollet-le-Duc van het restaureren was: "Restaurer un édifice, ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à un moment donné" (J. Kalf, 'Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken...Inleiding' *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 9, (1940), p.71). Bij de restauratie werd het gebouw ontdaan van later aanbouwsels en teruggebracht naar de vermoedelijk oorspronkelijk staat die meestal op een geïdealiseerd beeld was gebaseerd. (zie veder: W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten*, Den Haag 1987).
- 73 De Bruin 1974, pp.7-8.
- 74 Unger 1941, p.47.
- 75 J. A. Molhuijsen, 'J.A. Frederiks, 1849-28 november-1929', in *Oude Kunst Maandblad voor Verzamelaars van en Belanghebbenden Oude Kunst*, 1ste jaargang, sept.1929-aug.1930, p.97.
- 76 De *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* werden door J. Kalf, rapporteur van de 'Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten', gepresenteerd. Kalf profileerde zich altijd als tegenstander van Cuypers restauratie-opvattingen. (*Bouwkundige Weekblad Architectura*, 9, (1940), pp.69-75).
- 77 J.H. Kluiver, 'Onze-Lieve-Vrouw-abdij te Middelburg in 1574', *Abdij en stad Werkgroep Norbertijnen geschiedenis in de Nederlanden*, 1996, p.57.
- 78 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.16.
- 79 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.16.
- 80 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.16.
- 81 J.A. Frederiks. *Gevel aan de zuidzijde van het binnenhof na herstelling*. Tekeningen- en prentencollectie van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, Verzameling Peters.
- 82 Kluiver 1996, p.64.
- 83 Haagsch Gemeentearchief, overlidensakte nr. 3689.
- 84 Centraal Bureau van Genealogie, Den Haag, map Frederiks, verschillende krantenknipsels.
- 85 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, Correspondentiearchief krantenknipsel van 05.03.1938, J. Huizinga, 'Een waarschuwend woord, De abdij Middelburg loopt gevaar'.
- 86 Nationaal Archief te Den Haag, Ministerie van Onderwijs, (Kunsten) en Wetenschappen, afdeling Kunst en Wetenschappen, toeg.nr. 2.14.45, inv.nr. 206.
- 87 De Lussanet de la Sablonière 1950, p.418.
- 88 Van der Peet 1995, p.107.
- 89 Van der Peet 1995, p.103.
- 90 Van der Peet 1995, p.103.
- 91 Van der Peet 1995, p.107